

КУЛЬТУРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ: Р. ВІЛЬЯМС, ДЖ. ДОЛІМОР, А. СІНФІЛД

У статті висвітлено основні риси культурного матеріалізму – провідного напрямку британського літературознавства другої половини ХХ ст. Окремо розглянуто два етапи: зародження напрямку у роботах Р. Вільямса й особливості сучасного культурного матеріалізму у дослідженнях А. Сінфілда та Дж. Долімора. Особливу увагу приділено порівнянню британського культурного матеріалізму з американським і російським варіантами нового історизму.

Ключові слова: новий історизм, матеріалізм, неогуманізм, культурний матеріалізм.

На жаль, українська рецепція західних літературознавчих теорій другої половини ХХ ст. усе ще має значні лакуни, серед яких однією з найпомітніших є ігнорування британської школи, у той час як увагу дослідників звернено на освоєння французької, німецької, американської традиції. Разом із тим специфічність британського переосмислення власного літературного канону, що інкорпорує марксистські, феміністичні, антропологічні, постструктуралістські, психоаналітичні методи досліджень, трансформуючи їх у єдиний міждисциплінарний підхід під загальною назвою «культурний матеріалізм», може становити неабияку цінність для українських студій. З низки текстів визначних британських науковців (Р. Вільямса, Р. Хоггарта, Дж. Долімора, А. Сінфілда, Ж. Роуз, Д. Форгас та ін.) українською мовою перекладено лише працю Дж. Долімора «Сексуальне дисидентство: Від Августина до Вайлда, від Фрейда до Фуко», проте і це дослідження не зумовило резонансу.

Р. Вільямс і початок культурних студій

На середину ХХ ст. Велика Британія вже мала потужну академічну літературознавчу традицію, що бере початок від запровадження у 1828 р. англістики як університетського предмета і праць М. Арнольда (1822–1888), охоплює Кембриджську школу (20-ті рр.), до якої можна зарахувати Ф. Р. Лівіса та К. Д. Лівіса, котрі сповідували «ідеологічний підхід» до літератури як інструменту виховання та об'єднання нації у пострелігійний час, праці А. А. Річардса – засновника практичної критики, пізніше – його учня В. Емпсона і, зрештою, Т. С. Еліота (1888–1965) (загальний контекст британського літературознавства поданий за працями: [7; 13; 14; 16]). Тексти цих дослідників значною мірою створи-

ли наукове підґрунтя й визначили коло тем, що успадкував культурний матеріалізм.

На відміну від попередників, британські критики післявоєнного покоління, найяскравішим представником яких вважають Р. Вільямса, повертаються до контекстуальності, що тривалий час була витіснена з літературознавства, до історичних і соціальних аспектів твору, намагаються дотримуватися строгої науковості і тверезої підозри до об'єкта досліджень. Саме Р. Вільямс дає своєму підходу, що спершу був вельми близький до французького і німецького марксизму, назву «культурний матеріалізм». У ранній праці «Марксизм і література» дослідник інкорпорує альтернативний структуралізм і марксизм, критику читачької рецепції й аналіз масової культури Франкфуртської школи, особливо тези В. Беняміна і Т. Адорно. Переосмислюючи їх, він привносить особливості, що зберігає британське літературознавство й досі: історичність (діахронія) замість структуралістської синхронії, специфічний неогуманізм на зміну марксистському антигуманізму, наголошення на матеріальності художнього тексту, що був «вироблений» у певний час і у певних суспільних відносинах, а не лише на ідейній абстракції. Особливої значущості він надає процесам означування й легітимації, які його наступники переглянуть через призму фукіанської концепції влади [14].

Історизм Р. Вільямса та його послідовників, подібно до споріднених течій французької думки, пов'язаної з М. Фуко, та американського нового історизму, не схожий на історизм ХІХ ст., для якого історія була лише тлом для твору мистецтва. Натомість він залучає контекст як повноцінний об'єкт дослідження, розуміє художнє висловлювання як одну з численних дискурсивних практик, що витворюють спільний голос і думку епохи [1, с. 207]. З одного боку, праці культурних матеріалістів позначені пильною увагою до мо-

менту написання твору, що враховує не лише біографічні відомості та політичні передумови, а і своєрідність розуміння літератури в ту чи іншу епоху, специфічні зв'язки мистецтва з владою, можливості особистого самовияву і вираження інтересів різних верств суспільства. З іншого боку, важливим для дослідників є не тільки час створення, а й історичне буття твору. Такий підхід висвітлює низку важливих для Британії проблем: освіти, канону, ідеології в масовій культурі. «Шекспір сьогодні невід'ємний від того, що ми з ним зробили» [9, с. xliii], – стверджує Дж. Долімор.

Розуміння легітимуючої функції мистецтва як частини ідеології спричиняє суперечливе ставлення культурних матеріалістів до канонічних текстів, що через рекламу, освіту, державні програми обслуговують панівну владу і разом з тим містять у собі прихований, але надзвичайно потужний підривний матеріал, який необхідно оприятити.

Найважливішою тезою Р. Вільямса, що лягла в основу культурного матеріалізму, є розуміння культури як конфлікту, сфери ідеологічної боротьби, де домінують, залишкові елементи й елементи, що виникають, або опозиційні елементи, перебувають у постійному русі та протистоянні [14, с. 70]. Культурний матеріалізм повертає літературі її суспільну та культурну значущість, можливість реального впливу на життя, на відміну від більшості західних течій того часу, що схильні розглядати її у структуралістському «вакуумі».

Культурний матеріалізм вивчає стратегічну організацію текстів в обох режимах: владному, який виробляє правдоподібні історії, конструює суб'єктивності, створює ілюзію внутрішньої цілісності, і супротивному – на лініях розлому і точках порушення рівноваги, що уможливають дисидентські читання [12, с. 8]. Важливе доповнення Дж. Долімора до такої моделі культури – те, що культура, яка виникає, не є повноправною системою щодо панівної, а становить низку розривів, конфліктів, що підривають ідеологічну цілісність останньої [9, с. 7].

Сучасний культурний матеріалізм Дж. Долімора й А. Сінфілда

Р. Вільямс дав лише поштовх для культурного матеріалізму, що досяг розквіту у 90-х рр. і був пов'язаний з іменами двох професорів Суссекського університету – Дж. Долімора й А. Сінфілда, які видали у 1994 р. спільну працю «Політичний Шекспір: есе з культурного матеріалу», що певним чином підсумовує основні тези на пряму. Використовуючи теоретичний інструментарій Р. Вільямса, вони звертаються до конкретних текстів і більше керуються їхніми історич-

ними та мистецькими передумовами, ніж абстрактними розумуваннями. За словами Дж. Долімора, теоретична структура їхніх праць постає з історичної [4, с. 45].

Уже від зародження, й особливо у 80–90-ті, основним об'єктом дослідження більшості науковців стає драматургія Шекспіра, що якнайкраще акцентує важливі для культурних матеріалістів проблеми. По-перше, театр чудово ілюструє декларовану Вільямсом подвійну природу мистецтва і як ідеологічної інституції, і як матеріальної практики: театр – це водночас і адміністративна установа, що певним чином діє в суспільних відносинах, і безпосереднє розгортання та вироблення художніх смислів через матеріальну дію актора на сцені. По-друге, політичне в театрі увиразнено візуальною спорідненістю з політичною трибуною і специфічною формою театральної ілюзії, що нібито наслідує життя, створюючи модель суспільства, яка зазвичай викривлює справжні відносини. Зрештою, шекспірознавство (як один із найпотужніших напрямів досліджень у Великій Британії) і Шекспір (як центральна постать європейського канону) – це важливі стратегічні об'єкти для ідеологічної критики [12, с. 6].

Також важливий той факт, що елизаветинську епоху вважають визначальним етапом в історії Великої Британії. Дослідники наголошують на особливому зв'язку між мистецтвом і політикою, притаманному цій добі, а також своєрідному напівмаргінальному статусі театру «Глобус» (адже театри будували на околицях, де панували безлад і опозиція до влади), який, прославляючи монаршу владу, мав водночас задовольняти інтереси публіки усіх прошарків [9, с. 22]. Окрім того, ранньомодерну добу (термін, який культурні матеріалісти вживають замість ідеалістично забарвленого «Відродження») розуміють як низку культурних явищ, що безпосередньо передували теперішнім, адже більшість теорій постмодернізму, стверджує Дж. Долімор, «ґрунтуються або на спрощених концепціях, що з'явилися у нові часи, або на таких ретроспективних моделях, що не породжують довіри» [4, с. 40–42].

У праці «Радикальна трагедія» (1984) Дж. Долімор уперше переосмислив творчість Шекспіра в ключі культурного матеріалізму. Консервативна критика, стверджує дослідник, несвідомо продовжує послуговуватися релігійними поняттями, центральне з яких – страждання, що облагороджує, та усуває з трагедії «реальне життя», пов'язує її з міфом, ритуалом, богами і жертвами. За такого бачення Есхіл – трагічний, Освенцим – ні [10, с. x]. Саме тому вже Р. Вільямс вважав жанр трагедії таким, що веде до якнайглибшого розуміння культури [15, с. 45]. Для Дж. Долімора важливим було показати у витворах

«високого» мистецтва, уособленого у трагедіях Шекспіра, реальні людські страждання і прагнення, відбиток своєрідної епохи і відгук, що може бути у сучасного читача, невдалий переступ і методи його погамування.

Якщо шекспірознавство було провідною галуззю культурних студій кінця 80-х – початку 90-х, то вже наприкінці 90-х – на початку 2000-х першість переймають *queer studies*. Літературні твори, історичні події та субкультури, пов'язані з сексуальним дисидентством, за Долімором, «хоча зазвичай і не згадуються в дебатах сьогодення (літературознавчих, психоаналітичних, культурологічних), усе ж залишаються чудовим ілюстративним матеріалом для дослідження протистояння між панівними і підлеглими структурами та якнайкраще розкривають такі важливі для культурного матеріалізму поняття, як самоусвідомлення, прагнення, переступ тощо» [4, с. 39].

Порівняно з працями Р. Вільямса культурний матеріалізм наприкінці століття поглинає ще більше напрямів західної критики. Е. Істхоуп виокремлює кілька течій, що найбільше вплинули на метод Дж. Долімора [11, с. 100–107]:

- неомарксизм Р. Вільямса. Поняття панівних і підлеглих класів (груп, культур);
- деконструкція Ж. Дерида. Поняття бінарних опозицій і неминучого відкладання розрізнення. У дусі деконструкції Дж. Долімор розробляє поняття «насильницької ієрархії»: домінування центру щодо периферії, «самого» щодо «іншого», «гетеро» щодо «гомо» і т. д.;
- теорія збочення та владного погамування М. Фуко. Ідея, що влада підтримує себе, конструюючи небезпечну поведінку і ставлення як перверсивні, владна система створює «збоченців» із власних внутрішніх ресурсів, щоб мати змогу постійного їх погамування.

Загалом політичний пафос постструктуралізму, спрямований проти онто-тео-телео-фаллофоно-лого-центризму, близький культурним матеріалістам. Однак існують і суперечності: якщо Дерида вважає, що перевертання опозиції чи заперечення домінантного члена руйнує систему, то Долімор воліє лише вказувати і розхитувати її, адже сама інверсія не скасовує закони пригноблення і панування, що діють між бінарними парами. Долімор наголошує, що **насильницька діалектика** двостороння: під час звичного критичного прочитання всередині насильницької ієрархії звинувачення в істерії і патології переходить від гомосексуаліста до гомофоба, від жінки до жінконенависника, від представника гнобленої раси до расиста. Заперечувати насилля як таке було б занадто просто. «Можливо, – пише він, – усе, що відрізняє нас як людських істот, передбачає репресії, погамування, заперечення» [9, с. xxvii–xxviii].

Таким чином, культурний матеріалізм послідовно протистоїть ліберальному гуманізму, однак прагне не вдаватися до антигуманізму альтюссерівського зразка. У «Радикальній трагедії» Долімор декларує **прогресивний неогуманізм** [9, с. xxv], на відміну від консервативного, якому притаманні дві основоположні ілюзії: віра у те, що мистецтво завжди гуманне, і віра в силу людської індивідуальності. Щодо першого, то дослідник прагне знаходити в будь-яких витворах мистецтва обидві позиції – ту, що підтримує пригноблені клас/расу/стать, і ту, що репресує їх [9, с. xxvii]. Друге питання стосується суперечливого поняття “*agency*”. «Політичне пригноблення, – пише Сінфілд, – це робота не окремих осіб, а силових структур, що їх виробляє система, в якій ми живемо і думаємо, і концентрація зусиль на окремих аспектах ускладнює розпізнавання цих структур, а якщо розрізнення вже відбулося, то так само важко індивідуально протистояти їм, оскільки це потребує колективних дій» [12, с. 37].

Але навіть в умовах «колективного розуміння і опору» [12, с. 41] болісним залишається питання, яким чином можливий справжній протест, якщо будь-який маргінал уже залучений до системи і передбачений нею. Дж. Долімор стверджує, що підривними часто можна вважати не самі дії, а **заборонені знання**, які виникають у процесі боротьби і погамування [4, с. 139]. Заборона певних видів знання завжди була особливістю людської культури, що стає найочевиднішим на прикладі існування різноманітних табу і переслідувань ересі. Найнебезпечніше знання зумовлене дисидентським «трансгресивним» бажанням, і разом вони – основний революційний поштовх історії та передумова трагедії. Незнання, навпаки, вважають умовою добробуту цивілізації. Порушення заборони, свобода, яку обирають Єва, Прометей, Фауст, Франкенштейн Мері Шеллі, мадам Боварі Флобера, Ашенбах Томаса Манна і Курц Джозефа Конрада, завжди пов'язана з насиллям і трагедією. Ці приклади ілюструють парадоксальну, на перший погляд, думку, що зло походить від генія, а не від варварства. Такі персонажі, як Макбет, Раскольніков, утверджують велич душі у злі [9, с. xxxiii].

Звісно, йдеться про певний специфічний тип знання. Раціоналістичний підхід зазвичай розглядає накопичення знань як прогресивну і незворотну консолідацію цивілізації, проте існує інше знання, про яке не раз згадує Ніцше, знання демонічне і загрозливе, знання про те, що сама цивілізація є у своїй суті ілюзорною. Одна з провідних настанов філософії Ніцше – бачення кризь Ілюзію: він раз у раз демістифікує і підриває ідеологічні та культурні «фікції», вказуючи на сам факт виходу підривних бажань і дисидентських ідей як дерепресію (термін, що виник за аналогією з

«десублімацією») [9, с. xxxiii]. Дж. Долімору імпонує ніцшеанське читання «Гамлета», за якого трагедія полягає в тому, що він бачить крізь ілюзію культури, у якій перебуває. Його бездіяльність походить не від збентеження і сумнівів, а від надміру впевненості і відповідальності (адже знання завжди пов'язане з відповідальністю) [9, с. xxxv]. Як у прикладі з Гамлетом, розуміння часто вбиває дію: для бажання діяти потрібна завеса ілюзії, можливо, через те, що лише в ілюзії – уявній системі значень – дія має сенс. Тому чи не важливішим за саму дію стає прагнення, знання, трансресивна естетика [9, с. xxxi].

Полеміка культурного матеріалізму й нового історизму

Чи не найзапеклішою культурною війною англо-американських студій є протистояння британського культурного матеріалізму та американського нового історизму (найяскравіші представники – С. Грінблатт і Л. Монроз). Ці дві течії мають спільні витоки і публікації (наприклад, важлива збірка «Політичний Шекспір: есе з культурного матеріалізму»), схожу політичну програму, займаються єдиним об'єктом досліджень (єлизаветинська епоха), тому їх часто плутають. Зважаючи на те, що новоістористи мають більше перекладів російською мовою, саме їхні позиції часто хибно приписують культурним матеріалістам. Тож вважаємо за потрібне зупинитися на основних відмінностях і точках перетину цих двох течій (загальний опис культурного матеріалізму і нового історизму подано за працями: [1; 8; 12]).

Новий історизм, як і культурний матеріалізм, звертається до історії, дослідження дискурсу, зв'язку між владними структурами та мистецтвом. Але у своїх теоретичних засадах він ґрунтується не на британському неомарксизмі, а на культурній антропології, а саме – працях К. Гірца. Розуміння культури К. Гірца спирається на теорію ідеології М. Вебера. Для нього культура – це сітка смислів, що тісно облупує людину, стратифікована ієрархія наповнених змістом структур. Інша опорна точка дослідника – семіотика – інтерпретація культури у термінах самої культури, що має назву «насиченого опису». Культурний аналіз, за Гірцом, є розглядом структур сигніфікації – культурних кодів [2].

Але культура, за Гірцом, не упорядковує суспільне життя і поведінку людей, вона – контекст, в якому вони можуть бути адекватно описані. Він (а згодом його учень С. Грінблатт) прагне створити так звану **поетику культури** [3], що пронизує усе життя певної спільноти у певний час й уможливує комунікацію. Ця концепція робить можливим існування радикальних елементів, які здатні підривати і змінювати домі-

нантну систему. Нові істористи розглядають різноманітні дискурси як складові єдиної ідеології, тож навіть ті, що нібито суперечать їй, насправді належні до неї. Близька до структурної антропології Леві-Стросса, теорія Гірца передбачає розгляд історичних спільнот у синхронічному зрізі, тому, хоч саме в культурі відбувається владна легітимація, цю ієрархію досліджують зазвичай як сталу і закріплену, що суперечить поглядам культурних матеріалістів на семіотичну систему як поле постійної боротьби і зміщення (наприклад, у рамках насильницької діалектики).

Таким чином, якщо історичність для культурних матеріалістів передбачає рух тексту в історії аж до сьогодення, то новоістористи, слідом за Фуко, розглядають кожну епоху як замкнену монадичну систему. Контекстуальність також розуміється по-різному: якщо для культурних матеріалістів важливе матеріальне життя твору, його зв'язок із «реальним життям», новоістористи зосереджуються лише на дослідженні дискурсу, що далеким корінням сягає віри практичної критики у слова-на-сторінці. Не менш важливі для новоістористів, особливо Грінблатта, біографічні відомості [3], що суперечить класовій свідомості британських колег. Ті переконані, що ці елементи ідеології індивідуалізму є ознакою постмодерністських тенденцій і призводять до деполітизації критики. Разом з тим наукова пильність і доглибність американських дослідників часто здається британським критикам заскладною і навмисне заплутаною [12, с. 8].

Маючи спільних «батьків», новий історизм і культурний матеріалізм по-різному їх розуміють або позичають одні тези, забуваючи про інші, тому, незважаючи на позірну схожість підходу, доходять абсолютно різних висновків (див. табл. 1).

Проте один із найсерйозніших закидів культурного матеріалізму на адресу нового історизму полягає у тому, що за позірною втечею в історію насправді лежить прихована підтримка насильницької політики урочисто правих Сполучених Штатів. «Було б корисно історизувати самих новоістористів», – стверджує Т. Іглтон [10, с. x].

Показово, що російський новий історизм, який сьогодні активно розвивається, бере за модель саме американську школу. Засновником і найпослідовнішим представником цього напрямку є відомий філолог О. Еткінд. Російський варіант майже позбавлений політичної складової і наближається до класичного історизму XIX ст. Ще більше, ніж Грінблатт, Еткінд зосереджується на біографіях цих людей, на їхніх словах і вчинках, на виборі, який вони робили в житті, і на їхніх стосунках між собою позначилися психоаналітичні цінності, погляди, цілі, засоби, методи. Через людей впливав на сутність аналітичних уявлень сам хід Історії. Взаємодія ідей, людей і

Таблиця 1. Джерела культурного матеріалізму і нового історизму

Джерела	Культурний матеріалізм	Новий історизм
Неомарксизм	– увага до взаємодії влади і мистецтва; – увага до відображення у мистецтві класової боротьби та політичної дії; – віра в неоднорідність ідеології та потенціал підривних сил; – політичний оптимізм; – марксистський історизм	– увага до взаємодії владних структур і мистецтва; – віра в монолітність ідеології; – політичний песимізм
Фукіанство	– теорія владного конструювання «іншого» з метою його погамування	– теорія дискурсу; – концепція історизму
Деконструкція Дерида	– політична дія розхитування ієрархії бінарних опозицій	– віра в тотальність мови (культури, організованої як мова)

epoch – ось що цікавитиме нас тут» [6, с. 31]. Метод Еткінда, подібно до культурного матеріалізму, неоднорідний: він поєднує історизм, інтертекстуальний аналіз, історичну соціологію, психоаналіз, філософію деконструкції з її філологічними додатками та феміністську критику. Разом з тим в останніх працях – «Ерос неможливого. Історія психоаналізу в Росії» і «Хлист (Секти, література й революція)» – Еткінд відходить від власне літературознавчої роботи, а посилання на літературні тексти майже не трапляються.

Такий підхід абсолютно неприйнятний для культурних матеріалістів. Навіть досліджуючи соціальне становище сексуальних меншин, залучаючи широкий філософський, психоаналітичний, соціологічний матеріал, Дж. Долімор все одно базує своє дослідження на конкретних текстах Жида, Вайлда, Жене, Ортона та ін. Його цікавить сексуальний переступ, проявлений крізь призму творчості, політичний супротив засобами мистецтва – саме цей симбіоз історії, політики, літератури є важливим.

Список літератури

1. Баррі П. Вступ до теорії : літературознавство та культурологія / П. Баррі ; пер. з англ. О. Погинайко ; наук. ред. Р. Семків. – К. : Смолоскип, 2008. – 360 с.
2. Гірц К. Інтерпретація культур : Вибрані есе / К. Гірц ; [пер. з англ. Н. Комарова]. – К. : Дух і Літера, 2001. – 542 с.
3. Гринблатт С. Формирование «я» в эпоху Ренессанса : от Мора до Шекспира. Введение / С. Гринблатт // Новое литературное обозрение. – 1999. – № 35. – С. 34–42.
4. Долімор Дж. Сексуальне дисидентство. Від Августина до Вайлда, від Фрейда до Фуко / Д. Долімор ; пер. І. Гарник, П. Тарашук. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. – 558 с.
5. Эткинд А. М. Новый историзм, русская версия / А. М. Эткинд // Новое литературное обозрение. – 2001. – № 47. – С. 7–40.
6. Эткинд А. М. Эрос невозможного. История психоанализа в России / А. М. Эткинд. – СПб. : Медуза, 1993. – 464 с.
7. Barry P. Beginning Theory : An Introduction to Literary and Cultural Theory / P. Barry. – Manchester : Manchester University Press, 2002. – 320 p.
8. Brannigan J. New Historicism and Cultural Materialism / J. Brannigan. – Basingstoke ; Hampshire ; London : Macmillan, 1998. – 260 p.
9. Dollimore J. Radical Tragedy : Religion, Ideology and Power in the Drama of Shakespeare and His Contemporaries / J. Dollimore. – Durham : Duke University Press, 2004. – 312 p.
10. Eagleton T. Foreword / T. Eagleton // Radical Tragedy : Religion, Ideology and Power in the Drama of Shakespeare and His Contemporaries / J. Dollimore. – Durham : Duke University Press, 2004. – 312 p.
11. Easthope A. Privileging Difference / A. Easthope. – Houndmills ; Basingstoke ; Hampshire ; New York : Palgrave, 2002. – 182 p.
12. Sinfield A. Faultlines : Cultural Materialism and the Politics of Dissident Reading / A. Sinfield. – Oxford : Clarendon Press, 1992. – 380 p.
13. Williams R. Culture and Society / R. Williams. – London : Chatto and Windus, 1958. – 363 p.
14. Williams R. Marxism and Literature : Marxist Introductions Series / R. Williams. – London ; New York : Oxford University Press, 1977. – 224 p.
15. Williams R. Modern Tragedy / R. Williams. – London : Chatto and Windus, 1966.
16. Wolfreys J. Modern British and Irish Criticism and Theory : A Critical Guide / J. Wolfreys. – Edinburgh : University Press, 2006. – 217 p.

N. Mykhailova

CULTURAL MATERIALISM: R. WILLIAMS, A. SINFIELD, J. DOLLIMORE

The article analyzes the main points of cultural materialism – the leading British theoretical movement of the second half of the 20th century. Under consideration are two periods: the origin of the movement in the theoretical works of R. Williams, and the features of modern cultural materialism in research by A. Sinfield and J. Dollimore. Special attention is paid to a comparison of British cultural materialism and American and Russian versions of the new historicism.

Keywords: new historicism, materialism, neohumanism, cultural materialism.

Матеріал надійшов 25.05.2012